

Література

1. В Україні из-за кризиса исчезнет треть банков [Електронний ресурс]//<http://mycityua.com/news/country/2009/11/10/204923.html>
2. Число банков — жертв кризиса в США возросло до 89 [Електронний ресурс]// <http://www.k2kapital.com>
3. Сумцов В. Г. Стратегічне управління підприємницькою діяльністю: Навч. посіб. / В.Г. Сумцов, П.Ю. Петров. — Луганськ: Видавництво Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, 2004. — 448 с. — С. 56.
4. Прокопенко І. Ф. Методика і методологія економічного аналізу: Навч. пос. / І.Ф. Прокопенко, В.І. Ганін. — К.: Центр учбової літератури, 2008. — 430 с. — С. 28–31.
5. Васюренко О. В. Економічний аналіз діяльності комерційних банків: Навч. посіб. / О.В. Васюренко, К.О. Волохата. — К.: Знання, 2006. — 463 с. — С. 41.
6. Економічний аналіз: Навч. посібник / [М.А. Болюх, В.З. Бурчевський, М.І. Горбаток та ін.]; За ред. акад. НАНУ, проф. М.Г. Чумаченка. — [Вид.2-ге, перероб. і доп.] — К.: КНЕУ, 2003. — 556 с.
7. Аналіз банківської діяльності: Підручник / [А.М. Герасимович, М.Д. Алексеєнко, І.М. Парасій-Вергуненко та ін.]; За ред. А.М. Герасимовича. — К.: КНЕУ, 2003. — 599 с. — С. 10–12.
8. Чумаченко Н. Г. Внутризаводской экономической анализ / Николай Григорьевич Чумаченко. — К.: Издательство «Техніка», 1968. — 288 с. — С. 43–44.

Надійшла до редакції: 21.12.2009

УДК 338.46.336.7

І. Б. Івасів, д-р екон. наук, професор
кафедри банківської справи,
ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»

ЕТИЧНИЙ БАНКІВСЬКИЙ БІЗНЕС ТА ЕТИЧНІ БАНКИ

У роботі розглянуто етичні аспекти діяльності сучасних банків. Обґрунтовується диференціація етичного банківського бізнесу та етичних банків. Розглянуто перспективи впровадження етичного банківництва у вітчизняну банківську практику.

В работе рассмотрены этические аспекты деятельности современных банков. Обоснована дифференциация этического банковского бизнеса и этических банков. Рассмотрены перспективы внедрения этического банковского бизнеса в отечественную банковскую практику.

The article highlights the ethical aspects of modern banks' activity. Differentiation of ethical banking and ethical banks have been grounded. Prospects of the introduction of ethical banking in domestic banking practice have been considered.

Ключові слова: ділова етика, етичний банківський бізнес, етичний банк.

Ключевые слова: деловая этика, этический банковский бизнес, этический банк.

Key words: business ethics, ethical banking, ethical bank.

Минулий 2009 рік характеризувався змінами в архітектурі банківської системи України. Кілька банків, пройшовши процедуру тимчасового адміністрування з боку НБУ, потрапили під контроль держави. При цьому вони набули особливого статусу: низка ЗМІ поспішили назвати їх державними. Насправді, статус державного банку чітко прописаний Законом України Про банки та банківську діяльність і передбачає володіння державою 100 % статутного капіталу банку [1]. Показово, що Національний банк України у своїх офіційних документах не визнає згадані банки

державними, вважаючи державними лише дві депозитні корпорації: Ощадний банк та Ексімбанк [2, с. 178]. Таким чином, можна констатувати, що зараз у банківській системі нашої країни поряд з державними банками виник сегмент, сформований з банків під державним контролем, зокрема Родовід, Київ, Укрпромбанк, Укргазбанк.

Правомірно дискутувати щодо доцільності виправлення помилок власників та топ-менеджерів приватних банків за рахунок платників податків. Зрештою, недарма агентська проблема є однією з центральних у сучасній фінансовій теорії. У даному контексті справедливими виглядають аргументи регулятора, котрий витратив державні кошти, розглядаючи це як «менше зло» чи адекватну плату в порівнянні з «ефектом доміно», який міг би накрити банківську систему, зруйнувавши її. З іншого боку, у даному кроці, на нашу думку, очевидно проявляються й причини політичного характеру, позаяк інформація про заходи з санацією банків було використано багатьма політичними силами. Зважаючи на це, існують сумніви, що санація банків здійснюється в рамках стратегії, а не є тактичним заходом у рамках політичної боротьби.

Проте дана дискусія не є метою цієї роботи. Хотілось би направити думку з пошуку причин і винних у більш конструктивне русло й намагатись з'ясувати, що держава робитиме з даним «придбанням».

Як і низка регуляторів розвинутих країн, тих же США чи Великобританії, кінцева мета націоналізації проблемних банків вбачається в ізолюванні їх токсичного впливу на банківський сектор, стабілізації діяльності й, зрештою, подальшого продажу стратегічним інвесторам. При вдалій реалізації подібного сценарію держава може не лише частково відшкодувати витрачені кошти, але й отримати зиск.

У нашому випадку для реалізації вказаного сценарію необхідні:

- 1) ефективний антикризовий менеджмент;
- 2) сприятлива ринкова кон'юнктура.

Щодо обох цих умов маються сумніви. Видається, що бренди проблемних банків в Україні надто скомпрометовані щоб сподіватись їх реанімувати. Для прикладу, влітку 2009 р. офіційні реляції оптимістично сповіщали, що при відміні мораторію на повернення депозитів у банку «Родовід» певна частина вкладників залишила свої кошти у банку. Швидше за все громадянам, яких зваблювали хорошими умовами та райдужними перспективами, просто не повідомили, що тепер на їх кошти не розповсюджуватиметься система гарантування вкладів. А через кілька місяців НБУ знову дозволив цьому банку не повертати кошти клієнтам, запровадивши повний мораторій на задоволення вимог кредиторів [3]. Втрата довіри, зниження інвестиційної привабливості банківського сектора на найближчі роки, дає право прогнозувати економічну смерть брендів націоналізованих банків, що ставить під сумнів їх санації задля подальшого продажу.

Інший шлях — використати інфраструктуру націоналізованих банків з метою реалізації загальносуспільних завдань, тобто таких проектів, у яких зацікавлене суспільство, однак які не представляють інтересу для приватного банківського капіталу. При цьому автор віддає собі рахунок, що в існуючих умовах створення подібних цілей «банку з нуля» було б більш дешевшим кроком для держави, ніж «спалення у печі» тих коштів, що вже виділені і будуть виділені націоналізованим банкам. Проте, так як кошти вже витрачено, в даному випадку по це говорити не варто. Таким чином, існують наявні передумови для створення фінансової інституції, яка б виступала інструментом держави у вирішенні суспільних проблем.

Аналогом подібних інституцій є установи, котрі вже функціонують у кількох країнах і носять назву етичних банків. Спробуємо розібратись із цим поняттям, що є завданням не таким простим, як видається на перший погляд.

Почнемо з того, що слово етика в останні роки стало доволі модним в економічній сфері. Про це свідчить як значна кількість сучасної наукової літератури у царі-

ні бізнес етики і корпоративної соціальної відповідальності, так і ділова практика. Зокрема, банки розвинутих країн під тиском суспільства і за власною ініціативою в рамках поширеної концепції стійкого розвитку¹ все більше намагаються інтегрувати етику з фінансами. Для цього вони розробили нові продукти, які дозволяють клієнтам інвестувати у широке коло наявних етичних фондів, а також реалізують спеціальні кредитні програми, направлені на фінансування екологічних та соціальних проектів. При цьому банки намагаються активно взаємодіяти з іншими зацікавленими сторонами у сфері регулювання соціальних і екологічних наслідків проектів, які вони фінансують. Для інформування зацікавлених сторін банки розповсюджують спеціальні корпоративні звіти про сталий розвиток на основі яких рейтингові агенції визначають спеціальні рейтинги [5, с. 265]. Таким чином, зараз банки намагаються поєднати вимоги зацікавлених сторін щодо прибутковості, прозорості та етичності бізнесу.

Вдалим прикладом вищесказаного є так звані Принципи Екватора (EPS), які були прийняті в червні 2003 р. десятьма банками з семи країн світу². Про фінансову потугу цих інститутів свідчить той факт, що ці банки видали у сукупності кредитів на суму 14,5 млрд дол., що складало 30 % від загального обсягу світового ринку синдигованих позик [6]. Невдовзі до них приєдналось ще 17 крупних банків, так що частка усіх банків, які ухвалили угоду, склала 80 % від обсягу кредитів на ринках, котрі формуються [6]. У листопаді 2009 р. до EPS офіційно приєдналось вже 68 банків [6]. Ці банки зобов'язались дотримуватися відповідних екологічних і соціальних стандартів при наданні кредитів у сфері проектного фінансування.

EPS є сукупністю добровільних принципів, які прийняті банками з метою оцінки соціальних та екологічних ризиків при наданні проектного фінансування³. Банки, які ухвалили EPS, зобов'язані дотримуватись цих принципів у глобальному масштабі для кредитів у сфері проектного фінансування на суму, не меншу за 10 млн дол. [7]. Документом передбачено, що для позитивного вирішення питання щодо фінансування, проект повинен відповідати першим дев'яти (з десяти наявних) принципам. Це, в свою чергу, передбачає відповідний аналіз проектів, їх екологічну і соціальну оцінку, аналіз відповідності прийнятим стандартам, базових вимог до розкриття інформації, незалежний моніторинг, спеціальну звітність [7].

Прийняття Принципів Екватора означає докорінну зміну ролі банків у сфері стійкого розвитку. Якщо раніше дотримання екологічних та соціальних норм було справою позичальників, то зараз саме банки в силу різних причин беруть на себе зобов'язання у сфері регулювання соціальних процесів. Цими причинами можуть виступати тиск з боку громадськості, ризики репутації, фінансові втрати, позиціонування себе як лідера у природоохоронній сфері та у царині соціальної відповідальності.

Корпоративна соціальна відповідальність — ще одна важлива сфера у діяльності сучасних банків. Виступаючи частиною етичного банківництва, вона водночас розглядається у якості бізнес-стратегії і поєднує різноманітні корпоративні соціальні ініціативи, як то просування доброчинної справи, доброчинний маркетинг, корпоративний соціальний маркетинг, корпоративну філантропію, волонтерську роботу працівників, соціально відповідальний характер ведення бізнесу [5, с. 258].

Отже, сучасний банківський бізнес тісно пов'язаний з етичним банківництвом і, як прогнозується, в подальшому цей зв'язок буде зростати. Однак чи можна озна-

¹ Стійкий розвиток (англ. *sustainable development*) – загальна концепція стосовно необхідності встановлення балансу між задоволенням сучасних потреб і захистом інтересів майбутніх поколінь, включаючи їх потребу у безпечному і здоровому довкіллі [4].

² Першими ухвалили Принципи Екватора ABN AMRO Bank, N.V., Barclays PLC, Citigroup, Inc., Credit Lyonnais, Credit Suisse Group, HVB Group, Rabobank, Royal Bank of Scotland, WestLB AG, Westpac Banking Corporation [6].

³ Під проектним фінансуванням мається на увазі метод кредитування, коли кредитор орієнтується насамперед на доходи, що генеруються проектом як з точки зору погашення кредиту, так і щодо його забезпечення.

чити сучасні банки, котрі ведуть свій бізнес за принципами етичного банківництва поняттям «етичний банк»?

Насправді під терміном «етичний банк» в економічній літературі переважно розуміють специфічний фінансовий інститут, діяльність якого спрямована на забезпечення соціальних і екологічних наслідків від своїх інвестицій та кредитів. Ці інститути, поява яких датується 80-ми роками минулого століття, також називають соціальними, альтернативними (на противагу так званим традиційним банкам) банками, банками стійкого розвитку. Зважаючи на те, що діяльність етичних банків регулюється такими ж нормами, як і діяльність традиційних банків, а також той факт, що бізнес-стратегія етичного банку є частиною більш широкої сфери етичного банківництва, доволі важко дати точне визначення етичного банку, відповідно, ідентифікація етичного банку є непростим завданням.

Одним із підходів до диференціації є той факт, що стратегія етичних банків полягає у наданні фінансових послуг, направлених на забезпечення рівності доступу до банківських ресурсів та стійкого розвитку. Проте, насправді інструменти та механізми фінансування етичних банків фактично аналогічні інструментам та механізмам традиційних банків, а традиційні банки також активізують свою діяльність у сфері соціально відповідальних інвестицій (SRI), а також поглиблюють партнерські відносини у сфері мікрокредитування. Таким чином, необхідні інші підходи до ідентифікації етичних банків.

Ще однією характерною відмінністю етичних банків називають нижчий розмір процентної маржі, що змушує ці інститути економити на інфраструктурі й активно розвивати телефонний та інтернет-банкінг [8, с. 34]. Однак і цей критерій є надто загальним, щоб ідентифікувати етичні банки, так як розвиток дистанційних систем обслуговування клієнтів був практично загальною тенденцією у банківській системі в останнє десятиріччя.

Важливою відмінністю етичних банків є те, що вони не обмежують розуміння результативності власної діяльності виключно фінансовими чинниками. Іншими словами, вони не розглядають максимізацію вартості у якості основної стратегічної мети, натомість пріоритетом для себе вважають соціальні та екологічні цінності.

Таким чином, у сучасних умовах так звані етичні та традиційні банки здійснюють свою діяльність за принципами етичного банківництва, однак, якщо стратегічною метою традиційного банку є максимізація вартості для зацікавлених сторін, то етичні банки націлені на задоволення потреб суспільства та екології. Для ілюстрації, швейцарський етичний банк ABS (Alternative Bank Schweiz) з сукупним обсягом активів 561 млн євро [9], заявляє, що «... банк ставить свої етичні принципи вище за максимізацію прибутку і розглядає свою діяльність у якості альтернативи домінуючій економічній логіці, котра принципово відповідальна за погіршення екології і підвищення соціальної та економічної нерівності» [9]. До своїх принципів банк ABS відносить наступне:

- дотримання етичних принципів має перевагу над максимізацією прибутку;
- банківська діяльність на основі прозорості, оприлюднення усіх наданих кредитів;
- ухилення від оподаткування безпосередньо виключено з початку будь-яких ділових відносин;
- кредити надаються для підтримки екологічних та соціальних проектів;
- заохочується солідарність між вкладниками і позичальниками: вона дозволяє надавати кредити за пільговими процентними ставками;
- забезпечення рівних можливостей для чоловіків та жінок [9].

Практично аналогічні принципи ведення бізнесу декларують й інші етичні банки. Зокрема, стратегія ще одного швейцарського етичного банку Freie Gemeinschaftsbank передбачає, що етичні принципи мають пріоритет над максимізацією прибутку. На відміну від більшості традиційних банків Freie Gemeinschaftsbank відмовився при-

ймати участь у спекулятивних операціях на фінансових ринках, зосередившись, на- томість, на залученні заощаджень та розподілі кредитів. У цьому сенсі особлива увага надається сферам соціального і екологічного житла, біологічного сільського господарства, відновлювальним джерелам енергії, соціальних ініціатив у охороні здоров'я, розвитку малих підприємств. Як і у випадку ABS, також робиться акцент на солідарності вкладників та позичальників, з метою фінансування конкретних видів діяльності за зниженими процентними ставками. Також Freie Gemeinschaftsbank практикує активну політику прозорості, що проявляється у тому, що публікуються дані про усі надані кредити [10].

Якщо пріоритетність етичних принципів над економічною прибутковістю можна визначити спільною рисою етичних банків, то порядок управління та організаційні форми цих інститутів різноманітні. Частина етичних банків постали внаслідок еволюції інститутів кредитної кооперації. Наслідком цього є те, що деякі етичні банки досі мають статус кооперативної установи, як то згадуваний Freie Gemeinschaftsbank. Його учасники можуть підписатись на частки у капіталі в розмірі від 300 до 10000 швейц. франків [10], проте кожен з учасників, незалежно від розміру вкладених коштів, має один голос. Усі учасники письмово відмовились від сплати відсотків за своїми внесками у капітал банку, що спрощує процедури управління компанією. З іншого боку, кооперативний статус банку за швейцарським законодавством не звільняє його від обмежень регулюючих органів.

Інші етичні банки, що виступають «спадкоємцями» кооперативних банків, вибрали статус публічного акціонерного товариства. Прикладом такого підходу є одна з найвідоміших компаній у сфері етичного банківського бізнесу — британський Co-operative Bank plc, утворений у 1872 р. як Манчестерське кооперативне оптове товариство і акціонований лише в 1971 р. [11]. Ще одна група етичних банків з самого початку утворювались у статусі публічного акціонерного товариства. Так, розглянутий вище банк ABS було зареєстровано у 1990 р. як публічну компанію. Керівництво банку вважає, що при цьому структура ABS банку є не такою жорсткою, як у кооперативних банків, однак відповідає аналогічним демократичним вимогам. Зокрема, внутрішні вимоги призводять до того, що жоден учасник не може сконцентрувати понад 3 % голосів у вищому органі управління — Генеральній асамблеї. Також, банк обмежує свою клієнтську базу фізичними та юридичними особами, які перебувають під юрисдикцією Швейцарії. Таким чином виконуються і демократичні норми щодо фінансової підтримки проектів на місцевому рівні, і етичні принципи компанії. Також, в організаційній структурі ABS банку завжди була присутня так звана Етична рада. З 2005 р. ця Рада є зовнішньою структурою в особі Інституту економічної етики університету м. Сент-Галлен, що забезпечує етичне позиціонування банку та незалежність його політики.

Зрештою, бачимо, що не дивлячись на юридичний статус етичні банки мають багато спільного між собою, а також представляють відмінності відносно традиційних банків. З іншого боку, не можна стверджувати, що всі етичні банки є однаковими.

Також, цікавим фактом є те, що етичні банки постали з фінансових установ, орієнтованих на задоволення певних суспільних потреб, або ж були створені для спеціально для цього в той період, коли усвідомлення суспільством подібних проблем досягло відповідного рівня.

Що стосується України, то питання етичного бізнесу взагалі та етичного банківництва зокрема, має певні проблеми. Докладний їх аналіз потребує більш ґрунтовного дослідження, ми ж, обмежені рамками даної роботи, лише означимо основні. Зокрема, потрібно назвати релігійний чинник, так як на відміну від протестантської етики, котра за М. Вебером породила капіталізм [12], у православному світогляді бізнес априорі не вважається етичним заняттям. Це наклало свій відбиток на психологію українців, як і десятиліття панування комуністичної ідеології, яка взагалі була

ворожою до підприємництва, натомість розвивала патерналістські настрої. Саме цим можна пояснити, що діяльність вітчизняних підприємців у царині корпоративної соціальної відповідальності практично зведена до філантропії [5, с. 259]. Крім того, підприємці, включаючи з й банкірів, займаються соціальною відповідальністю не лише за власним бажанням, але й унаслідок наявних законодавчих обмежень. Зокрема, в Україні ці обмеження стосуються кредитних програм банків, що порушують зобов'язання держави за міжнародними угодами, що регулюють питання охорони навколишнього середовища, прав людини та сталого розвитку держави, зобов'язання у сфері розповсюдження генномодифікованих організмів, державної політики щодо боротьби з глобальним потеплінням тощо. Крім цього, етичні обмеження можуть з'являтися унаслідок угод про залучення коштів на умовах субординованого боргу, залучення єврокредитів тощо. Для прикладу, жорсткі умови щодо використання коштів висуває перед банками ЄБРР, який у своєму контрольному переліку визначає види діяльності і екологічні умови, прийнятні для кредитування, а у спеціальній інструкції пропонує методику управління екологічними ризиками, яка визначає ступінь можливого впливу реалізації проекту на навколишнє середовище.

Крупні вітчизняні банки керуються, також, власними процедурами оцінки екологічних та соціальних ризиків. У рамках подібних процедур здійснюється визначення первинного рейтингу екологічного ризику, а результати фіксуються у формі екологічного обстеження, яку залучається до кредитної справи клієнта. За кредитними проектами із низьким первинним рейтингом екологічного ризику здійснюється незначний об'єм подальшого екологічного обстеження, здебільшого у вигляді перевірки документації та відвідання позичальника.

Кредитні проекти із середнім первинним рейтингом екологічного ризику крім вищезазначених заходів передбачають також складання спеціального звіту про результати всебічного еколого-економічного аналізу, до складання якого можуть бути залучені зовнішні експерти-екологи для проведення останніми експрес-оцінки об'єкту або екологічного аудиту. У якості експертів-екологів можуть залучатись особи, які мають право здійснювати екологічний аудит і яких внесено до Реєстру екологічних аудиторів, котрий міститься на офіційному сайті Міністерства охорони навколишнього природного середовища України [13]. Зазвичай витрати на проведення екологічного аудиту перекладаються на позичальника, однак в окремих випадках він може проводитись за рахунок коштів банку.

Аналогічні заходи застосовуються і для кредитних проектів із високим середнім первинним рейтингом екологічного ризику, однак у подібних випадках від позичальника може також вимагатись проведення оцінки впливу на довкілля та оприлюднення її результатів.

Контроль екологічних та соціальних ризиків здійснюється й після надання коштів під час супроводження кредиту. Найпоширенішими заходами на даному етапі є отримання від позичальника документів, які підтверджують відповідність діяльності позичальника вимогам, встановленим чинним трудовим та екологічним законодавством (копії дозволів, ліцензій, належним чином оформлених результатів перевірок відповідними державними органами тощо), звіту з екологічних та соціальних питань; періодична перевірка позичальника із відвіданням підприємства; моніторинг виконання позичальником окремих специфічних умов кредитного договору, які передбачають здійснення дій, спрямованих на зниження екологічних та соціальних ризиків; аналіз медіа щодо наявності негативної інформації стосовно впливу діяльності позичальника на навколишнє середовище та соціальних наслідків діяльності позичальника.

Таким чином, частина вітчизняних банків на сьогодні вже залучені у сферу етичного банківництва, реалізуючи перелічені та інші програми екологічного і соціального характеру (на кшталт зайнятості інвалідів тощо). Однак жоден з них не може вважатись етичним банком у тому сенсі, який визначено у даній роботі.

У багатьох розвинутих країнах етичні банки виступають моделлю для традиційних банків зі сфери етичного банківництва з точки зору їх функціонування. В Україні ж таких зразків просто не існує. Сутність нашої пропозиції полягає у створенні етичного банку на базі тих банків, де держава набула контролю. За одним з варіантів ці банки можна було б реструктурувати шляхом об'єднання в одну юридичну особу — етичний банк, або ж створити етичний банк на базі одного з практично недіючих банків.

Створення етичного банку «зверху» звичайно було б особливим випадком у світовій практиці і стикнулося би з певними проблемами. Ці проблеми стосуються і управління і функціонування такого банку. Зокрема, постає питання ресурсної бази, позаяк етичному банку складно використовувати цінові методи конкуренції на ринку кредитних ресурсів. Розраховувати подібний банк у вітчизняних умовах може в основному на власні кошти та на залучення специфічного контингенту клієнтури.

Що стосується переваг, то реалізація нашої пропозиції дозволить:

— активізувати фінансування проектів високої соціальної значимості, які не обіцяють високої рентабельності;

— сприятимуть поширенню принципів етичного банківництва у вітчизняну банківську систему;

— зніме навантаження на державу у сфері управління банками, перспективи оздоровлення яких примарні;

— через статус етичного банку допоможе реанімувати бренд проблемного банку і привабить до нього клієнтуру з числа осіб, які турбуються соціальними та екологічними проблемами.

Зрозуміло, що реалізація запропонованого заходу потребує попереднього фахового обговорення. Будемо задоволені коли дана робота слугуватиме початку такого обговорення і наукової дискусії.

Література

1. Закон України «Про банки та банківську діяльність» від 7 груд. 2000 р. № 2121-III / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.liga.net>.
2. Бюлетень Національного банку України. — 2009. — № 11.
3. Постанова правління Національного банку України «Про продовження мораторію на задоволення вимог кредиторів ПАТ «Родовід Банк» від 15 грудня 2009 року №743.
4. Вікіпедія. Вільна енциклопедія : Сталій розвиток [Електронний ресурс] : станом на 28.11. 2009 р. — Режим доступу до інтернет-порталу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Сталій_розвиток.
5. Івасів І. Б. Управління вартістю банку : [монографія] / Івасів І.Б. — К. : КНЕУ, 2008. — 288 с.
6. The Equator Principles: [Електронний ресурс] : станом на 29.11. 2009 р. / — Режим доступу до інтернет-порталу: <http://www.equator-principles.com>.
7. The «Equator Principles». A financial industry benchmark for determining, assessing and managing social & environmental risk in project financing. — July 2006. — 10 pp.
8. Strandberg Coro. Best practices in sustainable finance / Coro Strandberg. // Burnaby DC, June 2005. 52 p.
9. Alternative Bank Schweiz: [Електронний ресурс] : станом на 29.11. 2009 р. / — Режим доступу до інтернет-порталу: <https://www.bas.ch>.
10. Freie Gemeinschaftsbank: [Електронний ресурс] : станом на 29.11. 2009 р. / — Режим доступу до інтернет-порталу: <http://www.gemeinschaftsbank.ch>.
11. Co-operative Bank: [Електронний ресурс] : станом на 28.11. 2009 р. / — Режим доступу до інтернет-порталу: <http://www.co-operativebank.co.uk/servlet/Satellite/1193206375355,CFSweb/Page/Bank>.
12. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / М. Вебер. — М.: Российская политическая энциклопедия, 2006. — 656 с.
13. Реєстр екологічних аудиторів // Міністерство охорони навколишнього природного середовища України [Електронний ресурс] : станом на 29.11. 2009 р. / — Режим доступу до інтернет-порталу: <http://www.menr.gov.ua/cgi-bin/go?node=REJ%20EKOL%20AUD>.

Надійшла до редакції: 25.12.2009